

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Загальна психологія»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 18. Мова і мовлення

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 № 7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології
Протокол від 15.08.2023 № 8

Розробники:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук,
доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.
2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Загальна характеристика мовлення.
2. Роль мовлення в життєдіяльності й пізнавальної сфери людини.
3. Функції мовлення.
4. Зв'язок мовлення з іншими пізнавальними процесами.
5. Види мовлення, їх характеристика.
6. Монологічне та діалогічне мовлення.
7. Індивідуальні характеристики мовлення.

Рекомендована література:

1. Варій М.Й. Психологія : навч. посіб Київ : Центр учб. літ., 2016. 287 с.
2. Велитченко Л.К. Вступ до загальної психології : програм. довідник / Одеса: Вид. В. В. Букаєв, 2012. 406 с.
3. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
4. Іїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
5. Загальна психологія. Навч. посіб. / [Сергеєнкова О.П., Столярчук О.А., Коханова О.П., Пасека О.В.]. К.: Центр учбової літератури, 2012. 296 с.

Текст лекції

Проблему мовлення зазвичай ставлять в психології в контексті: мислення і мова. Дійсно, з мисленням мова пов'язана особливо тісно. Слово виражає узагальнення, оскільки воно є формою існування поняття, формою існування думки. Генетично мова виникла разом з мисленням у процесі суспільно-трудоваї практики і складалася в процесі суспільно-історичного розвитку людства в єдності з мисленням. Але мова все ж виходить за межі співвідношення з мисленням. Значну роль у мові відіграють і емоційні моменти: мова корелює зі свідомістю в цілому.

Мовлення і спілкування. функції мови

Вивчаючи людську свідомість і підкреслюючи його зв'язок з діяльністю, в якій воно не тільки проявляється, але і формується, не можна відволіктися від того, що людина - суспільна істота, його діяльність - громадська діяльність і свідомість його - суспільна свідомість. Свідомість людини формується в процесі спілкування між людьми. Що відбувається на основі спільної практичної діяльності процес духовного, свідомого спілкування між людьми здійснюється за посередництвом мови. Тому конкретну реалізацію положення про громадський характер людської свідомості отримує у визнанні єдності мови або мови і свідомості. "Мова, - писав К.Маркс, - є практичне, існуюче і для інших людей і лише і тим самим існуюче також і для мене самого, дійсна свідомість". У тісному взаємозв'язку з єдністю свідомості та діяльності як істотний для психологічного дослідження факт виступає, таким чином, єдність свідомості та мови.

Значною мірою завдяки промові індивідуальна свідомість кожної людини, не обмежуючись особистим досвідом, власними спостереженнями, за посередництвом мови харчується і збагачується результатами громадського

досвіду; спостереження і знання всіх людей стають або можуть завдяки промові стати надбанням кожного.

Мовлення разом з тим своєрідно розмикає для мене свідомість іншої людини, роблячи його доступним для багатогранних і найтоншим чином нюансованої впливів. Включаючись в процес реальних практичних відносин, спільної діяльності людей, мова через повідомлення (вираз, вплив) включає в нього свідомість людини. Завдяки мові свідомість однієї людини стає даністю для іншого.

Основна функція свідомості - це усвідомлення буття, його відображення. Цю функцію мова і мова виконують специфічним чином: вони відбивають буття, позначаючи його. Мова, як і мова, якщо взяти їх спочатку в їх єдності, - це що означає відображення буття. Но мова і мова і єдині, і різні. Вони позначають два різних аспекти єдиного цілого.

Мовлення - це діяльність спілкування - вирази, впливу, повідомлення - за допомогою мови, мова - це мова в дії. Мова, і єдина з мовою, і відмінна від нього, є єдністю певної діяльності - спілкування - і певного змісту, яке позначає і, позначаючи, відображає буття. Точніше, мова - це форма існування свідомості (думок, почуттів, переживань) для іншого, що служить засобом спілкування з ним, і форма узагальненого відображення дійсності, або форма існування мислення.

Мовлення - це мова, що функціонує в контексті індивідуальної свідомості. Відповідно до цього психологія мови відмежовується від мовознавства, який вивчає мову; разом з тим визначається специфічний об'єкт психології мови на відміну від психології мислення, почуттів і т.д., які виражаються у формі мови. Фіксовані в мові узагальнені значення, що відображають суспільний досвід, набувають в контексті індивідуальної свідомості в зв'язку з мотивами і цілями, що визначають мова як акт діяльності індивіда, індивідуальне значення або сенс, що відображають особисте ставлення мовця - не тільки його знання, а й його переживання в тому нерозривній їх єдності і взаємопроникнення, в якому вони дані в свідомості індивіда. Так само як індивідуальна свідомість відмінно від суспільної свідомості, психологія від ідеології, так само мова відмінна від мови. Разом з тим вони взаємопов'язані: як індивідуальна свідомість опосередковано суспільним, психологія людини - ідеологією, так і мова, а разом з нею мовне мислення індивіда обумовлені мовою: лише за допомогою відклалися в мові форм суспільного мислення може індивід у своїй промові сформулювати власну думку.

Мова, слово є специфічним єдністю чуттєвого і смислового змісту. Будь-яке слово має смислове - семантичне - зміст, яке становить його значення. Слово позначає предмет (його якості, дії і т.д.), який воно узагальнено відображає. Узагальнене відображення предметного змісту становить значення слова.

Але значення - не пасивне відображення предмета самого по собі як "речі в собі", поза практично дієвих відносин між людьми. Значення слова, узагальнено відображає предмет, включений в реальні дієві громадські взаємини людей, визначається через функцію цього предмета в системі людської діяльності. Формуючись у громадській діяльності, вона була придбана в процес спілкування між людьми. Значення слова - це пізнавальне ставлення людської свідомості до предмету, опосередковане суспільними відносинами між людьми.

Таким чином, мовлення є первинним відображає не сам по собі предмет поза людських відносин, з тим щоб потім служити засобом духовного спілкування між людьми поза реальних практичних відносин до предметів дійсності. Значимість предмета в реальній діяльності і слова в процесі спілкування представлені в мові в єдності і взаємопроникнення. Носієм значення завжди служить даний восприйняття або представлення чуттєвий образ - слуховий (звучання), зоровий (графічний) і т.д. Але основним в слові є його значення, його семантичний зміст. Матеріальний, чуттєвий носій значення зазвичай як би роздратовується і майже не усвідомлюється; на передньому плані зазвичай завжди - значення слова. Тільки в поезії звучання слова відіграє більш суттєву роль; крім же цього лише у виняткових випадках, коли в силу будь-яких особливих умов слово як би втрачає суть, на передній план у свідомості виступає його чуттєвий носій, його звучання. Зазвичай все наша увага зосереджена на смислового зміст промови. Її чуттєва основа функціонує лише як носій цього смислового змісту.

Виходячи з співвіднесеності значення і знаку, можна умовно сказати, що чуттєвий носій значення в слові виконує по відношенню до значення функцію знака, і слово, таким чином, є єдністю значення і знака. Однак лише в дуже відносному і умовному сенсі можна визнати почуттєвий носій значення знаком цього значення, тому що під знаком в буквальному, точному, сенсі розуміють щось, що не має свого внутрішнього значення, - деяку зовнішню чуттєву даність, яка перетворюється в умовного заступника або ж мітку чогось іншого. Так, якщо ми домовимося відзначати на полях книги чи рукописи одним хрестиком місце, яке нам потрібне для однієї мети, а двома хрестиками інші, які ми хочемо виділити зв'язку з іншою роботою, то ці хрестики, що вживаються абсолютно незалежно від будь-якого внутрішнього значення хреста, з'являються в даному випадку чисто умовними знаками. Але в слові між його чуттєвої і смисловою стороною існує зазвичай значно тісніший, внутрішній зв'язок.

Цей зв'язок виступає вже в фонемі: фонема не просто звук, а звук, тобто звучання, певним чином оброблене в системі даного мови спеціально як носій певного смислового, семантичного змісту. В історичному становленні і розвитку мови ми маємо в більшості своїй не звучання, які спочатку представлені як чисто чуттєві даності і потім перетворюються нами в знаки певних значень; в дійсності ці звучання і виникають у мові як носії деяких значень. Коли потім значення слова змінюється і нове слово вводиться для позначення нового поняття, зазвичай і тут ми не маємо справу з повним свавіллям, з чистою умовністю. Здебільшого в цих випадках ми маємо справу з перенесенням і перетворенням значення, яке вже було пов'язано з цією формою.

Таким чином, навіть зовнішня сторона слова виходить за межі знака в силу того, що слово має внутрішнє значення, з яким зовнішня чуттєва його сторона в ході історичного розвитку мови як найтісніше пов'язані. Що ж тоді можливо - як це часто робиться - трактувати слово в цілому як умовний знак: знак довільно нами встановлюється; слово має свою історію, через яку воно живе незалежною від нас життям.

Це положення необхідно особливо підкреслити в усьому його принциповому значенні на протиположність психології мови, яка намагається звести слово в цілому до ролі умовного знака. При трактуванні слова як знака, значення якого поза ним,

безпосередньо в предметі (що становить інтенцію слова), слово тільки позначає, а не відображає предмет. Між предметом і словом втрачається в такому випадку внутрішній зв'язок за змістом: слово як знак і предмет протистоять один одному як дві по суті між собою не пов'язані даності, які зовні співвідносяться один з одним, оскільки одна чисто умовно перетворюється в заступника інший; зв'язок між словом як знаком і предметом, який воно позначає, неминуче набуває чисто умовний характер, оскільки знак як такий, не маючи внутрішнього значення, яке відображає предмет в його смислового змісті, по суті об'єктивно ніяк не пов'язаний з предметом. Насправді ж значення слова - це його власнесемантичний зміст, що є узагальненим відображенням предмета. Оскільки слово - відображення предмета, між словом і предметом встановлюється внутрішній зв'язок по суті, за спільністю змісту. Саме тому слово перестає бути тільки знаком, яким воно стає неминуче, коли значення слова виноситься за його межі.

Зв'язок слова з предметом не «реальна», природою встановлена, а ідеальна; але вона не конвенціональних, що не умовна, а історична. Знак в специфічному сенсі слова - умовна позначка, довільно нами встановлюється; слово ж має свою історію, незалежну від нас життя, в ході якої з ним може щось статися, що залежить не від того, як ми "домовилися" його трактувати, а від предметного змісту, в яке включає нас слово. Різні для справжнього слова як історичної освіти мови і умовного знака також обсяг і умови функціонування в процесі комунікації, повідомленні й розумінні.

Зв'язок слова з предметом є основною і визначальною для його значення; але зв'язок цей не безпосередня, а опосередкована - через узагальнене семантичний зміст слова - через поняття або образ. Більш-менш значну роль в узагальненому семантичному змісті слова може грати - особливо в поетичній мові - і мовної образ, який не можна ототожнювати просто з наочною даністю як такої, оскільки мовної образ це завжди вже значущий образ, будова якого визначено істотними для його значення відносинами.

Значення і предметна співвіднесеність слова, які в ряді теорій расчленяються як дві різнорідні і один одному протиставляються функції (що означає і номинативная або номінативна і вказівний, індикативна та т.п.), в дійсності є двома ланками в єдиному процесі виникнення і вживання значення слова: предметна віднесеність слова здійснюється через його значення; разом з тим вказівка на предметну віднесеність слова саме не що інше, як нижча або початкова щабель розкриття його значення - недостатньо узагальненого, щоб включитися в відносно самостійний спеціальний понятійний контекст який-небудь системи понять і вичленувати таким чином з випадкових зв'язків, в яких узагальнений зміст значення в тому чи іншому випадку буває дано. У тих випадках, коли - на більш високих рівнях узагальнення і абстракції - значення слів як ніби вичленяється з чуттєво даної предметності, воно знову-таки розкривається як похідною понятійної предметності тієї чи іншої наукової області (науковий "предмет" - арифметика, алгебра, геометрія і т.д.). В результаті оперування поняттями, значеннями слів починає нібито відбуватися в двох різних планах або площинах: з одного боку, в плані понятійному - визначення значення слова за допомогою його відношення до інших понять, - а з іншого боку - віднесення його до предметів дійсності в цілях його реалізації і разом з тим кваліфікації

відповідних предметів. Однак по суті мова при цьому йде про двох хоча і диференціюються, але принципово в кінцевому рахунку однорідних операціях - розкриття значення в предметному контексті - в одному випадку чуттєво представленої дійсності, в іншому - даної опосередковано в плані понятійно оформлених визначень. Лише в містифікованому поданні "об'єктивного ідеалізму" ці два плани зовсім розпадаються, і поняття протиставляється дійсності як зовсім незалежний від неї світ "ідеального буття". Насправді для того, щоб розкрити значення, треба перш за все встановити його предметну віднесеність, а для того, щоб встановити предметну віднесеність значення, треба встановити понятійний зміст відповідного чуттєво даного предмета.

Значення кожного слова в своїй понятійній визначеності співвідносні з певним контекстом, з яким воно по суті належить. Разом з тим завжди є обмежений самим значенням комплекс інших можливих контекстів, в яких слово за своїм семантичним змістом може функціонувати.

У цих нових контекстах слово може придбати нове семантичне зміст шляхом надбудови над його значенням пов'язаного з ним, але що виходить за його межі, додаткового смислового змісту. Ця зміна значення слова шляхом надбудови призводить до того, що слово набуває в даному контексті або ситуації сенс, відмінний від його значення. Разом з тим вживання слова в різних або змінюються контекстах призводить врешті-решт до того, що нове зміст не надбудовується лише над ним, а включається в нього і, перетворюючи його, закріплюється в ньому так, що воно входить у власне значення слова і зберігається за ним і поза даного контексту. Так, в процесі вживання слова його значення не тільки реалізується, а й видозмінюється або методом надбудови, що призводить до утворення навколо інваріантного ядра значення рухомий, від випадку до випадку змінюється, семантичної сфери сенсу слова при даному його вживанні, або методом перетворення і нової закладки значення слова, що призводить до зміни самого значення.

У загальній теорії мови, яка таким чином коротко нами намічена, два положення повинні бути особливо виділені через великого принципового значення.

1. Мова, слово - не умовний знак, його значення не поза ним; слово, мова мають семантичне, смисловий зміст - значення, яке є узагальненим позначає визначенням свого предмета. Ставлення слова як позначає до позначається їм предмету - це пізнавальне ставлення.

2. позначає відображення предмета в значенні слова, як і відображення взагалі, є не пасивним процесом. Ми пізнаємо і усвідомлюємо дійсність, впливаючи на неї; ми пізнаємо предметне значення, що оформляється в слові, впливаючи на предмет і виявляючи його функцію в системі суспільної діяльності. Слово виникає в спілкуванні і служить для спілкування.

На основі комунікативних відносин між людьми пізнавальна функція перетворюється в специфічну позначає функцію.

Для біхевіориста значення зводиться до голого вживання предмета (значення як сукупність вживань предмета по Дж.Уотсон) поза узагальнюючого його усвідомлення. Для інтроспекціоністів значення слова зводиться до внутрішнім змістом, поза вживань предмета, поза його реальної функції в дієвому плані.

Насправді значення слова, з одного боку, формується в процесі узагальненого усвідомлення його вживання, а з іншого - своєю узагальненою суспільною значимістю, що складається на основі суспільної практики, значення регулює вживання предмета в діях індивіда. З цих двох положень випливає, що було б в корені неправильно уявляти собі справу так, ніби значення слова спочатку виникає в споглядальному відношенні індивідуальної свідомості до предмету, а потім воно надходить в обіг, починаючи виконувати свою функцію як засіб спілкування між людьми; спочатку в значенні слова виділяється узагальнення і потім на цій основі відбувається спілкування. Насправді ж слово тому і може служити для узагальнення, що воно виникає в дієвому і свідомому спілкуванні. Залучаючи предмет в діяльність, завжди реально здійснювану у людини як громадська діяльність, людина дістає з нього значення, який оформляється в слові, яке, з'являючись в спілкуванні, служить для спілкування.

Семантичний характер людського мовлення обумовлює можливість її використання для свідомого спілкування за допомогою позначення своїх думок і почуттів для повідомлення їх іншому. Необхідна для спілкування ця семантична, сигніфікативна (позначає) функція сформувалася в спілкуванні, точніше, у спільній громадській діяльності людей, що включає їх реальне, практичне і що відбувається за допомогою мови ідеальне спілкування, в єдності і взаємопроникнення одного і іншого.

Функція спілкування або повідомлення - комунікативна функція мови - включає в себе її функції як засоби вираження і як засобу впливу.

Емоційна функція мовлення належить до генетично первинним її функцій. Про це можна зробити висновок і по тому, що при афатичних розладах вона найдовше зберігається. Коли при афатичних захворюваннях генетично пізніша і більш висока за своїм рівнем "інтелектуальна" мова засмучена, емоційні компоненти мови, "емоційна" мова (Х. Джексон) іноді зберігається. Так, деякі хворі не в змозі сказати або навіть повторити слова якоїсь пісні, але в стані її пропеть.

Виразна функція сама по собі не визначає мови: мову не можливо ототожнювати з будь-якою виразною реакцією. Мова є тільки там, де є семантика, значення, має матеріальний носій у вигляді звуку, жесту, зорового образу і т.д. Але у людини найвиразніші моменти переходять в семантику.

Будь-яка мова говорить про щось, тобто має якийсь предмет; будь-яка мова разом з тим звертається до когось - до реального або можливого співрозмовника або слухача, і будь-яка мова разом з тим висловлює щось - те чи інше ставлення мовця до того, про що він говорить, і до тих, до кого він реально чи подумки звертається. Стрижнем або канвою смислового змісту промови і те, що вона позначає. Але жива мова зазвичай висловлює незмірно більше, ніж вона власне означає. Завдяки укладенням в ній виразним моментів, вона часто-густо виходить за межі абстрактної системи значень. При цьому справжній конкретний зміст промови розкривається по більшій мірі через ці виразні моменти (інтонаційні, стилістичні та ін.). Справжнє розуміння мови досягається не одним лише знанням словесного значення вжитих у ній слів; суттєву роль у ньому грає тлумачення, інтерпретація цих виразних моментів, які розкривають той більш-менш таємний внутрішній зміст, який вкладається в неї говорять.

Мовлення як засіб вираження включається в сукупність виразних рухів - поряд з жестом, мімікою та ін. Звук як виразне рух є і у тварин. У різних ситуаціях, при різному стані тварини видають звуки, кожен з яких більш-менш одноманітно пов'язаний з певною ситуацією. Кожен крик є виразом певного афективного стану (гніву, голоду і т.д.). Ці інстинктивні виразні рухи тварин ще не є мовою - навіть в тих випадках, коли видаються тваринам крики передають його збудження іншим: тварина при цьому лише заражає інших своїм емоційним збудженням, а не повідомляє про нього. У них відсутня позначає функція.

Поки крик є тільки виразним рухом, супроводжуваним афективно-емоційним станом, він може для когось, хто встановив і усвідомив зв'язок, який існує між ними, стати знаком, ознакою наявності цього стану. Але промовою, словом звук стає лише тоді, коли він перестає тільки супроводжувати відповідний афективний стан суб'єкта, а починає його позначати. Емоційно-виразна функція мови як такої принципово відмінна від мимовільної і неосмисленої виразної реакції. Виразна функція, включаючись в людську мову, перебудовується, входячи в її семантичний зміст. У такому вигляді емоційність грає в мові людини значну роль. Неправильно було б цілком інтелектуалізувати мову, перетворюючи її тільки на знаряддя мислення. У ній є емоційно-виразні моменти, що проступають в ритмі, паузах, в інтонаціях, в модуляціях голосу та інших виразних, експресивних моментах, які в більшій чи меншій мірі завжди є в мові, - особливості усної, позначаючись, втім, і в письмовій мові - в ритмі і розстановці слів; виразні моменти мови проявляються далі в стилістичних особливостях мови, в різних нюансах і відтінках. Жива людська мова не є тільки "чистої" формою абстрактного мислення; вона не зводиться лише до сукупності значень. Вона зазвичай висловлює і емоційне ставлення людини до того, про що він говорить, і часто до того, до кого він звертається. Можна навіть сказати, що чим виразніше мова, тим більше вона мова, а не тільки мову, тому що чим виразніше мова, тим більше в ній виступає говорить, його обличчя, він сам.

Будучи засобом вираження, мова є разом з тим і засобом впливу. Функція впливу в людській мові одна з первинних, найбільш основних її функцій. Людина говорить для того, щоб впливати, якщо не безпосередньо на поведінку, то на думку або почуття, на свідомість інших людей. Мова має соціальне призначення, вона засіб спілкування, і цю функцію вона виконує в першу чергу, оскільки вона служить засобом впливу. І ця функція впливу в мові людини специфічна. Звуки, що видаються тваринами в якості "виразних", виконують і сигнальну функцію, але людська мова, мова в справжньому сенсі слова, принципово відрізняється від тих звукосигналів, які видають тварини. Крик, що видається сторожовим тваринам або ватажком зграї, табуна і т.д., може послужити для інших тварин сигналом, за яким вони пускаються в втечу або нападають. Ці сигнали є у тварин інстинктивними чи умовно-рефлекторними реакціями. Тварина, видаючи такий сигнальний крик, видає його не для того, щоб сповістити інших про небезпеку, що насувається, а тому, що цей крик виринає у нього в певній ситуації. Коли інші тварини пускаються по даним сигналу в втечу, вони також роблять це не тому, що вони "зрозуміли" сигнал, зрозуміли те, що він позначає, а тому, що після такого крику ватажок зазвичай пускається у втечу і для тварини наступила пов'язана з небезпекою ситуація; таким чином, між криком і втечею створилася

умовно-рефлекторний зв'язок; це зв'язок між втечею і криком, а не тим, що він позначає.

Сигнальна міміка тварин може мати своїм наслідком ту чи іншу реакцію інших тварин; але засобом свідомої поведінки, за допомогою якого суб'єкт в змозі вплинути, відповідне поставленої ним мети, може бути тільки мова, якащось означає, має певне значення. Щоб включитися в мову, сигнальна функція виразних рухів повинна перебудуватися на семантичній основі; мимовільний сигнал повинен придбати усвідомлене значення. Мова в повному розумінні слова є засобом свідомого впливу і повідомлення, що здійснюються на основі семантичного змісту промови, - в цьому специфіка мови в справжньому сенсі слова.

Жодному вченому не вдалося констатувати наявності такого сигніфікативного зв'язку у будь-якого тваринного. Всі спроби Н.Келлога і Р.Іеркса навчити мавп мови скінчилися повною невдачею. Функція позначення відсутня у животних.¹⁴⁴

У своїх дослідях В.Келера, давши мавпам відра з фарбами і кисті, створив максимально сприятливі умови для виявлення у тварин здібності створити зображення якогось предмета. Мавпи з великою охотою розфарбовували навколишні предмети, вони вимазали всі стіни, але ні разу, при самому ретельному спостереженні, Келеру не вдалося констатувати, щоб тварини розглядали продукти своєї мазні як зображення, як знаки чого - то іншого. Образотворчого малюнка у них не спостерігалось; функція знака була відсутня. У своєму дослідженні Л. Бутан констатував, що три різних крику у гібон відповідали різної інтенсивності голоду, а не різних видів їжі, яка давалася мавпі. Той же крик вживався при певній мірі голоду, яка б їжа ні давалася гібоні, і різні крики при різного ступеня голоду і однієї і тієї ж їжі. Кожен крик був, таким чином, вираженням одного і того ж афективного стану, а не позначенням об'єктивних обставин або предметів.

Отже, в мовленні людини можна психологічним аналізом виділити різні функції, але вони не зовнішні один одному аспекти; вони включені в єдність, всередині якого вони один одного визначають і опосередковують. Так, мова виконує свою функцію повідомлення на основі її смислової, семантичної, що позначає функції. Але не в меншій, а в ще більшому ступені і назад - семантична функція позначення формується на основі комунікативної функції мови. По суті суспільне життя, спілкування надає крику функцію значення. Виразний рух з емоційної розрядки може стати промовою, придбати значення тільки в силу того, що суб'єкт зауважує то вплив, який він справляє на інших. Дитина спочатку видає крик тому, що він голодний, а потім користується їм для того, щоб його нагодували. Звук спочатку виконує функції позначення об'єктивно, служачи сигналом для іншого. Лише завдяки тому, що він виконує цю функцію по відношенню до іншої, він нами усвідомлюється в своєму значенні, набуває для нас значення. Спочатку відбиваючись у свідомості іншої людини, мова набуває значення для нас самих. Так і в подальшому - з ужитку слова ми встановлюємо все більш точно його значення, спочатку мало усвідомлене, за тим значенням, в якому воно розуміється іншими. Розуміння є одним з конституують моментів мови. Виникнення мови поза суспільством неможливо, мова - соціальний

продукт; призначена для спілкування, вона і виникає в спілкуванні. Притому соціальна призначення мови визначає не тільки її генезис; вона відбивається і на внутрішньому, смисловому змісті мови. Дві основні функції мови - комунікативна і сигніфікативна, внаслідок чого мова є засобом спілкування і формою існування думки, свідомості, формуються одна через іншу і функціонують одна в іншій. Соціальний характер мови як засобу спілкування і її позначає характер нерозривно пов'язані між собою. У промові в єдності і внутрішньому взаємопроникненні представлені громадська природа людини і властива йому свідомість.

Будь-яка реальна конкретна мова або висловлювання людини є певною специфічною діяльністю або дією його, які виходять з тих чи інших мотивів і переслідують певну мету. У контексті цих мотивів і цілей мовця об'єктивний сенс або значення його висловлювання набуває нового змісту: за об'єктивним змістом того, що сказав говорить, виступає те, що він мав на увазі, то, що він хотів висловити - дати відчуття, чи зрозуміти, то, заради чого він все це сказав. Предметний текст виявляється забезпеченим більш-менш багатим і виразним підтекстом. Утворений таким чином особистісний контекст визначає зміст промови як висловлювання даної людини. Шикуючись на основі його предметного значення, цей особистісний зміст промови може як сходиться, так і розходитися з ним - в залежності від цілей і мотивів мовця і їх відношення до змісту його мови.

Мовлення звичайно повинне дозволити якусь більш-менш усвідомлену мовцем завдання і бути дією, надають той чи інший вплив на тих, до кого вона звернена, хоча іноді мова є фактично в більшій чи меншій мірі процесом, протягом якого мимоволі визначається не цілком усвідомленими мотивами .

Для того щоб мовлення стала цілком свідомою дією, необхідно перш за все, щоб мовець чітко усвідомив завдання, що має дозволити його мова, тобто перш за все її основну мету.

Однак розуміння завдання, що має дозволити мова, передбачає не тільки усвідомлення мети, але і врахування умов, в яких ця мета повинна бути здійснена. Ці умови визначаються характером предмета, про який йде мова, і особливостями аудиторії, до якої вона звернена. Лише при обліку мети і умов в їх співвідношенні людина знає, що і як йому сказати, і може будувати свою промову як свідому дію, здатне вирішити завдання, яке поставив собі говорити.

Різні види мови

Існують різні види мовлення: мова жестів і звукова мова, письмова та усна, зовнішня мова і мова внутрішня.

Сучасне мовлення є переважно звуковий промовою, а й в звуковий переважно мови сучасної людини жест грає деяку роль. У вигляді, наприклад, вказівного жесту він часто доповнює посиленням на ситуацію те, що не доказав або однозначно не визначено в контексті звукової мови; у вигляді виразного жесту він може надати особливу експресію слову або навіть внести в смисловий зміст звукової мови нового відтінку. Таким чином, і в звукової мови є деяка взаємозв'язок і взаємодоповнення звуку і жесту, смислового контексту звукової мови і більш-менш наочною і виразною ситуації, в яку нас вводить жест; слово і ситуація в ній зазвичай доповнюють один одного, утворюючи як би єдине ціле.

Однак в даний час мова жестів (міміка і пантоміма) є лише як би акомпанементом до основного тексту звукового мовлення: жест має в нашій мові лише допоміжне, другорядне значення. На ранніх стадіях розвитку при крайній багатозначності (полісемантизм) первинних слів в єдності жесту і звуку, ситуації і змісту звукової мови жест грав безсумнівно значно більшу роль. Мова, в якій жест і конкретна ситуація грають основну роль, наочна і виразна, але мало придатна для передачі скільки-небудь абстрактного змісту, для передачі логічно зв'язного, систематичного ходу думки. Чистий же мова жестів, яка, скоріше за, зображує, ніж позначає, або у всякому разі позначає, лише зображуючи, є переважно формою існування сенсомоторного, наочно-дієвого мислення. Розвиток мислення у людини істотно пов'язано з розвитком членороздільної звукової мови. Оскільки відношення слова і позначається в звуковій мові носить більш абстрактний характер, ніж ставлення жесту до того, що він зображує або на що він вказує, звукова мова передбачає більш високий розвиток мислення; з іншого боку, більш узагальнене і абстрактне мислення в свою чергу потребує звукової мови для свого вираження. Вони, таким чином, взаємопов'язані і в процесі історичного розвитку були взаємообумовлені.

Істотно відмінні один від одного також усне мовлення (як розмовна мова, мова-розмова в умовах безпосереднього контакту зі співрозмовником) і письмова мова.

Письмова мова і усна знаходяться один з одним у відносно складних взаєминах. Вони найтіснішим чином між собою пов'язані. Але їх єдність включає і дуже суттєві відмінності. Сучасна письмова мова носить алфаветичний характер; знаки письмової мови - букви - позначають звуки усного мовлення. Проте письмова мова не є просто перекладом усного мовлення в письмові знаки. Відмінності між ними не зводяться до того, що письмова і усна мова користуються різними технічними засобами. Вони більш глибокі. Добре відомі великі письменники, які були слабкими ораторами, і видатні оратори, виступи яких при читанні втрачають більшу частину своєї чарівності.

Письмова та усна мова виконують зазвичай різні функції. Мова усна здебільшого функціонує як розмовна мова в ситуації бесіди, письмова мова - як мова ділова, наукова, більш безособова, призначена не для безпосередньо присутнього співрозмовника. Письмова мова при цьому спрямована переважно на передачу більш абстрактного змісту, між тим як усна, розмовна мова здебільшого народжується з безпосереднього переживання. Звідси цілий ряд відмінностей в побудові писемного та усного мовлення і в засобах, якими кожна з них користується.

В усній, розмовній мові наявність загальної ситуації, яка об'єднує співрозмовників, створює спільність ряду безпосередньо очевидних передумов. Коли говорить відтворює їх у мові, мова його видається надто довгою, нудною і педантичною: багато безпосередньо ясно з ситуації і може бути в усному мовленні опущено. Між двома співрозмовниками, об'єднаними спільністю ситуації і - в якійсь мірі - переживаннями, розуміння буває можливо з півслова. Іноді, між близькими людьми, досить одного натяку, щоб бути зрозумілим. В такому випадку те, що ми говоримо, розуміється не тільки або іноді навіть не стільки зі змісту самої мови, скільки на підставі тієї ситуації, в якій знаходяться

співрозмовники. У розмовній мові багато тому не домовляється. Розмовна усне мовлення - ситуативна мова. Притому в усному мовленні-бесіді в розпорядженні співрозмовників, крім предметно-сміслового змісту промови, є ціла гама виразних засобів, за допомогою яких передається те, що не доказав в самому змісті промови.

У письмовій мові, зверненої до відсутнім або взагалі ніякому, невідомому читачеві, не доводиться розраховувати на те, що зміст промови буде доповнено почерпнутими з безпосереднього контакту загальними переживаннями, породженими тією ситуацією, в якій знаходився пише. Тому в письмовій мові потрібно інше, ніж в усній, - більш розгорнуте побудова промови, інше розкриття змісту думки. У письмовій мові всі істотні зв'язку думки повинні бути розкриті і відображені. Письмова мова потребує більш систематичного, логічно зв'язного викладу. У письмовій мові все повинно бути зрозуміло виключно з її власного змісту, з її контексту; письмова мова - це контекстна мова.

Контекстне побудова набуває в письмовій мові реальне значення ще й тому, що виразальні засоби (модуляції голосу, інтонація, голосові підкреслення і т.д.), якими так багата усна мова, особливо у деяких людей, в письмовій мові дуже обмежені.

Письмова мова вимагає, далі, особливої продуманості, плановості, свідомості. В умовах усного спілкування співрозмовник і в якійсь мірі навіть мовчазний слухач допомагають регулювати мова. Безпосередній контакт зі співрозмовником в розмові швидко виявляє нерозуміння; реакція слухача мимоволі для мовця направляє його мова в потрібне русло, змушує докладніше зупинитися на одному, пояснити інше і т.д. У письмовій мові це безпосереднє регулювання мові говорить з боку співрозмовника або слухача відсутня. Пише повинен самостійно визначити побудова своїй промові так, щоб вона була зрозуміла для читача.

Специфічні форми зв'язного мовлення, тобто мови, що передає логічно зв'язний зміст у формі, зрозумілою з самого контексту, поза сумнівом виробилися в процесі історичного розвитку писемного мовлення; в древніх пам'ятках писемності ще явно виступають форми усної ситуативної мовлення. Розвиток мислення, що є продуктом історичного розвитку, істотно пов'язано з розвитком писемного мовлення також і тому, що письмова мова забезпечила історичну спадкоємність, необхідну для розвитку теоретичного мислення¹⁴⁵.

При всіх відмінностях, які існують між письмовою та усною промовою, неможна, однак, зовні протиставляти їх один одному. Ні усна, ні письмова мова не є однорідного цілого. Існують різні види як усної, так і письмової мови. Усне мовлення може бути, з одного боку, розмовною мовою, промовою-бесідою, з іншого - промовою, ораторським виступом, доповіддю, лекцією. Існують також різні різновиди писемного мовлення: лист буде за своїм характером, за стилем істотно відрізнятися від мови наукового трактату; епістолярний стиль - особливий стиль; він значно наближається до стилю і загальному характеру усного мовлення. З іншого боку, мова, публічний виступ, лекція, доповідь за своїм характером в деяких відносинах значно наближаються до писемного мовлення. Лекція, доповідь і т.д. у своєму розпорядженні всі виразними засобами усного мовлення. І мистецтво цієї форми усного мовлення включає в себе використання і цих виразних засобів; всупереч загальноприйнятій висловом

про читанні лекцій, лекцію не можна перетворювати просто в читання деякого тексту. Мова-лекція повинна поєднувати в собі особливості як усної, так і письмової мови. Вимовлена перед безмовною аудиторією, вона повинна бути в якійсь мірі все ж лекцією-бесідою: суто тонка чутливість, що уловлює невисловлене стан аудиторії, податливою або чинять опір, захопленої або нудьгує, і вміння тут же, як у мові-бесіді, врахувати по ледь вловимим реакцій слухачів їх внутрішній стан і відношення до сказаного - всі ці особливості усного мовлення повинні поєднуватися з суворою систематичністю і логічної зв'язності викладу, властиві не розмовної усної, а писемного мовлення.

Таким чином, якщо розмовна усне мовлення досить значно відрізняється від письмової мови наукового трактату, то відстань, яка відділяє усну лекцію-мова, доповідь від письмової мови, з одного боку, і стиль розмовної мови від епістолярного стилю, з іншого, значно менше. Це означає, по-перше, що усна і письмова мова не зовнішні протилежності, вони впливають один на одного; форми, що склалися в одній з них і специфічні для неї, переходять на іншу. Це означає, по-друге, що корінні відмінності між основними типами усній розмовній мові і письмової наукової мови пов'язані не просто з технікою письма і звуковий усного мовлення, а й з різницею функцій, які вони виконують; усна розмовна мова служить для спілкування зі співрозмовником в умовах безпосереднього контакту і переважно для повідомлення, що стосується безпосередньо пережитого. Письмова мова служить зазвичай для потреб більш абстрактній думки.

Істотно відмінні між собою, і до того ж також за своїм ставленням до мислення, зовнішня, гучна усне мовлення і мова внутрішня, якої ми переважно користуємося, коли, мислячи про себе, ми відливаємо наші думки в словесні формулювання.

Внутрішнє мовлення відрізняється від зовнішньої не тільки тим зовнішньою ознакою, що вона не супроводжується гучними звуками, що вона - "мова мінус звук". Внутрішня мова відмінна від зовнішньої і за своєю функцією. Виконуючи іншу функцію, ніж зовнішня мова, вона в деяких відносинах відрізняється від неї також за своєю структурою; протікаючи в інших умовах, вона в цілому піддається деякому перетворенню. Чи не призначена для іншого, внутрішня мова допускає "короткі замикання"; вона часто Еліптичність, в ній пропускається то, що для користується нею представляється цілком очевидним. Іноді вона Предикативно: намічає, що стверджується, при цьому опускається як само собою зрозуміле, як відоме те, про що йде мова; часто вона будується на кшталт конспекту або навіть змісту, коли намічається як би тематика думки, то, про що йде мова, і опускається як відоме те, що повинно бути сказано.

Виступаючи в якості внутрішнього мовлення, мова як би відмовляється від виконання первинної функції, її породила: вона перестає безпосередньо служити засобом повідомлення, для того щоб стати перш за все формою внутрішньої роботи думки. Чи не служачи цілям повідомлення, внутрішня мова, проте, як і будь-яка мова, соціальна. Вона соціальна, по-перше, генетично, за своїм походженням: "внутрішня" мова безсумнівно похідна форма від мови "зовнішньої". Протікаючи в інших умовах, вона має видозмінену структуру; але її видозмінена структура носить на собі явні сліди соціального походження.

Внутрішнє мовлення і що протікають у формі внутрішнього мовлення словесне, дискурсивне мислення відображають структуру мови, що склалася в процесі спілкування.

Внутрішнє мовлення соціальне і за своїм змістом. Твердження про те, що внутрішня мова - це мова з самим собою, не зовсім точно. І внутрішня мова здебільшого звернена до співрозмовника. Іноді це певний, індивідуальний співрозмовник. "Я ловлю себе на тому, - читаю я в одному листі, - що я цілими годинами веду нескінченну внутрішню бесіду з вами"; внутрішня мова може бути внутрішньої бесідою. Трапляється, особливо при напруженому почутті, що людина веде про себе внутрішню бесіду з іншою людиною, висловлюючи в цій уявній бесіді все те, що з тих чи інших причин він йому не міг сказати в реальній бесіді. Але і в тих випадках, коли внутрішня мова не приймає характеру уявної бесіди з певним співрозмовником, тоді вона присвячена роздумів, міркування, аргументації, і тоді вона звернена до якоїсь аудиторії. Виражена в слові думка кожної людини має свою аудиторію, в атмосфері якої протікають його міркування; його внутрішня аргументація зазвичай розрахована на аудиторію і до неї пріоритетна; внутрішня мова зазвичай внутрішньо спрямована на інших людей, якщо не на реального, то на можливого слухача.

Неправильно було б цілком інтелектуалізувати внутрішню мова. Внутрішнє мовлення-бесіда (з уявним співрозмовником) часто буває емоційно насичена. Але не підлягає сумніву, що з внутрішньої промовою мислення пов'язане особливо тісно. Тому мислення і внутрішня мова неодноразово ототожнює. Саме в зв'язку з внутрішньою мовою в силу цього з особливою гостротою постає питання про взаємини мови і мислення в його загальній, принциповій формі.

Мовлення і мислення

Пов'язана з свідомістю в цілому, мова людини включається в певні взаємини з усіма психічними процесами; але основним і визначальним для мови є її ставлення до мислення.

Оскільки мова є формою існування думки, між промовою і мисленням існує єдність. Але це єдність, а не тотожність. Так само є неправомірними як встановлення тожества між промовою і мисленням, так і уявлення про мови як тільки зовнішньою формою думки.

Поведінкова психологія спробувала встановити між ними тотожність, по суті звівши мислення до мови. Для біхевіориста думка є не що інше, як "діяльність мовного апарату" (Дж. Уотсон). К.С. Лешлі в своїх дослідках спробував виявити за допомогою спеціальної апаратури руху гортані, що виробляють мовні реакції. Ці мовні реакції відбуваються за методом проб і помилок, вони не інтелектуальні операції.

Таке зведення мислення до мови позначає скасування цього рішення не тільки мислення, а й мови, тому що, зберігаючи в мові лише реакції, воно скасовує їх значення. Насправді мова є остільки мова, оскільки вона має усвідомлене значення. Слова, як наочні образи, звукові або зорові, самі по собі ще не складають мови. Тим більше не становлять мови самі по собі реакції, які за допомогою проб і помилок приводили б до їх продукування. Рухи, які продукують звуки, не є самостійним процесом, який в якості побічного продукту дає мова. Підбір самих рухів, які продукують звуки або знаки письмової мови,

весь процес мовлення визначається і регулюється смисловими відносинами між значеннями слів. Ми іноді шукаємо і не знаходимо слова або виразу для вже наявної і ще словесно не оформлення думки; ми часто відчуваємо, що сказане нами не висловлює того, що ми думаємо; ми відкидаємо подвернувшееся нам слово, як неадекватне нашої думки: ідейний зміст нашої думки регулює її словесне вираження. Тому мова не є сукупність реакцій, що відбуваються за методом проб і помилок або умовних рефлексів: вона - інтелектуальна операція. Не можна звести мислення до мови і встановити між ними тотожність, тому що мова існує як мова лише завдяки своєму відношенню до мислення.

Але не можна і відривати мислення і мовлення одне від одного. Мовлення - не просто зовнішній одяг думки, яку вона скидає або одягає, не змінюючи цим своєї істоти. Мова, слово служать не тільки для того, щоб висловити, винести за, передати іншому вже готову без мови думку. У промові ми формулюємо думку, але, формулюючи її, ми часто-густо її формуємо. Мова тут щось більше, ніж зовнішнє знаряддя думки; вона включається в самий процес мислення як форма, пов'язана з його змістом. Создавая мовну форму, мислення саме формується. Мислення і мова, не ототожнюючись, включаються в єдність одного процесу. Мислення в мові не тільки виражається, але здебільшого воно в мові і відбувається.

У тих випадках, коли мислення відбувається в основному не в формі мови в специфічному сенсі слова, а в формі образів, ці образи по суті виконують в мисленні функцію мови, оскільки їх чуттєвий зміст функціонує в мисленні як носій його смислового змісту. Ось чому можна сказати, що мислення взагалі неможливо без мови: його смисловий зміст завжди має чуттєвого носія, більш- менш переробленого і перетвореного його семантичним змістом. Це не означає, однак, що думка завжди і відразу з'являється в уже готовій мовній формі, доступній для інших. Думка зароджується зазвичай у вигляді тенденцій, спочатку мають лише кілька намічених опорних точок, ще не цілком сформованих. Від цієї думки, яка ще більше тенденція і процес, ніж закінчене оформилася освіту, перехід до думки, оформленої в слові, відбувається в результаті часто дуже складною і іноді важкої роботи. У процесі мовного оформлення думки роботи над мовною формою і над думкою, яка в ній оформлюється, взаємно переходять одна в одну.

У самої думки в момент її зародження у свідомості індивіда часто переживання її значення для даного індивіда переважає над оформлене значення її об'єктивного значення. Сформулювати свою думку, тобто висловити її через узагальнені безособові значення мови, по суті означає як би перевести її в новий план об'єктивного знання і, віднісши свою індивідуальну особисту думку з фіксованими в мові формами суспільної думки, можуть бути названими її об'єктивувати значення.

Як форма і зміст, мова і мислення пов'язані складними і часто суперечливими співвідношеннями. Мова має свою структуру, не збігається зі структурою мислення: граматики виражає структуру мови, логіка - структуру мислення; вони не тотожні. Оскільки в мові відкладаються і відображаються форми мислення тієї епохи, коли виникли відповідні форми мови, ці форми, закріплюючись у мові, неминуче розходяться з мисленням наступних епох. Мова архаїчніше думки.

Вже в силу цього не можна безпосередньо ототожнювати мислення з промовою, що зберігає в собі архаїчні форми. Мова взагалі має свою "техніку". Ця "техніка" мови пов'язана з логікою думки, але не урочистому з нею.

Наявність єдності і відсутність тотожності між мисленням і промовою виразно виступають в процесі відтворення. Відтворення абстрактних думок відливається зазвичай в словесну форму, яка надає, як встановлено в ряді досліджень, в тому числі і проведених нашими співробітниками А. Г. Ком і Е.М.Гуревіч, значне, іноді позитивне, іноді - при помилковості первісного відтворення - гальмує вплив на запам'ятовування думки. Разом з тим запам'ятовування думки, смислового змісту значною мірою незалежно від словесної форми. Експеримент показав, що пам'ять на думки міцніше, ніж пам'ять на слова, і дуже часто буває так, що думка зберігається, а словесна форма, в яку вона була спочатку наділена, випадає і замінюється новою. Буває і зворотне

- так, що словесна формулювання збереглася в пам'яті, а її смисловий зміст як би вивітрилося; очевидно, мовна словесна форма сама по собі ще не є думка, хоча вона і може допомогти відновити її. Ці факти переконливо підтверджують в чисто психологічному плані то становище, що єдність мислення і мови не може бути витлумачено як їх тотожність.

Твердження про незвідність мислення до мови відноситься не тільки до зовнішньої, а й до внутрішнього мовлення. Зустрічається в літературі ототожнення мислення і внутрішнього мовлення не має сенсу. Воно, очевидно, виходить з того, що до мови в її відмінність від мислення відноситься тільки звуковий, фонетичний матеріал. Тому там, де, як це має місце у внутрішній мові, звуковий компонент мови відпадає, в ній не вбачають нічого, крім розумового змісту. Це неправильно, тому що специфічність мови зовсім не зводиться до наявності в ній звукового матеріалу. Вона полягає насамперед у її граматичної - синтаксичної та стилістичної - структурі, в її специфічній мовної техніці. Таку структуру і техніку, притому своєрідну, яка відображатиме структуру зовнішньої, голосної мови і разом з тим відмінну від неї, має і внутрішня мова. Тому і внутрішня мова не зводиться до мислення, і мислення не зводиться до неї.

Отже: 1) між промовою і мисленням існує не тотожність і не розрив, а єдність; це єдність діалектична, що включає відмінності, загострюються в протилежності; 2) в єдності мислення і мовлення провідним є мислення, а не мова, як того хочуть формалістичні і ідеалістичні теорії, здатні перетворювати слово як знак в "виробляє причину" мислення; 3) мова і мислення виникають у людини в єдності на основі суспільно-трудової практики.

Єдність мовлення і мислення конкретно здійснюється в різних формах для різних видів мовлення.